

ALTAY TÜRKLERİNİN ANLATMALARINDA MİTİK BİR VARLIK: CELBEGEN

A Mythic Creature in the Narratives of Altai Turks: Celbegen

Dr. Ferah TÜRKER*

ÖZ

Bugün, Rusya Federasyonu içerisinde yaşayan Altay Türkleri, tarih boyunca pek çok halkla bir arada bulunmuşlar ve pek çok inanç sisteminin etkisi altında kalmışlardır. Altay Türkleri, bir taraftan geleneksel inanç sistemlerini muhafaza ederlerken diğer taraftan karşılaştıkları yeni kültürlerden aldıkları unsurları da benimsemişler ve tüm bunların neticesinde çok zengin bir sözlü geleneğe sahip olmuşlardır. Onların destanları, masalları, efsaneleri bu geleneği aksettiren ürünlerin başında gelmektedir. Altay Türklerinin inanç sistemi içinde bazı olağanüstü varlıklar, yukarıda saydığımız türler içinde “leitmotif” olarak kullanılmaktadır. Anlatmalarda genellikle yedi başlı ve insan eti yiyen “Celbegen” de bunlardan biridir. Sahip olduğu fiziksel ve karakter özellikleriyle insanda ürküntü ve tiksinti uyandıran Celbegen, genellikle kötü olanın yanında ya da kötülük yapan taraf olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, aslında onun Erlik’in tebaasından olmasıyla alakalıdır; çünkü Altay Türklerinin inanç sistemine göre, yılan, ayı, deve gibi kusurlu sayılan varlıklar ile alkarısı, şulmus, Celbegen gibi kötü ruhlar Erlik tarafından yaratılmıştır. Bu varlıklar Erlik ile birlikte yeraltında yaşamakta ve kötülük yapmak için her fırsatta yeryüzüne gönderilmektedir. Altay Türkleri tarafından “Celbegen”, “Elbegen” ya da “Celven” olarak adlandırılan bu kötü ruh, destan, masal ve efsanelerde sıkça karşımıza çıkmaktadır. Bu makalede de Celbegen’in söz konusu anlatmalardaki yer alış biçimleri incelenecek ve bu tipin ortak özellikleri tespit edilip, değerlendirilerek anlatmalardaki rolleri tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Altay Türkleri, Celbegen, olağanüstü varlık, yeraltı, Erlik

ABSTRACT

Altai Turks, who has located within the Russian Federation so far, have lived with many different communities throughout the history and have remained under the influence of many other belief systems. Having kept their traditional belief systems alive, Altai Turks on the other side have also adopted the nuances, which were taken from the new cultures they have already met. As a result they have a very rich oral tradition. Their epics, tales, legends are the primary creations that reflect this tradition. Some unnatural creatures in the belief system are used as “leitmotif” in the above mentioned genres. Celbegen, who generally has seven heads and eats people in the narratives, is also one of unnatural creatures. Celbegen, who makes people to be frighten or to be loathen due to its physical and characteristic properties, appears in the narratives either by supporting the evildoers or directly by being the evildoers itself. This situation is actually related to its existence in Erlik’s vassal, because according to Altai Turks’ belief system defective creatures such as snake, bear, camel, etc. and bad spirits such as alkarısı, şulmus, Celbegen were created by Erlik. These creatures are used to live in underground with Erlik and they are being sent to the Earth to do evil on all occasions. This defective soul, which are named as “Celbegen”, “Elbegen” or “Celven” by Altai Turks, takes places in their epics, tales and legends very often. Thus, in this paper the forms of Celbegen’s existences in the above-mentioned narratives will be analyzed, the common characteristics of this type will be defined and evaluated and finally its role in the narratives will be discussed.

Key Words

Altai Turks, Celbegen, unnatural creatures, underground, Erlik

Altay Türklerinin inanç sistemlerine göre, dünya üç katmandan oluşmaktadır: gökyüzü, yeryüzü ve yeraltı. Gökyüzü Tanrı Ülgen ile iyi ruhların,

yeryüzü canlılar ile yer-su ruhlarının, yeraltı ise Erlik ile kötü ruhların bulunduğu mekânlardır. Başlangıçta Tanrı Ülgen, Erlik ile birlikte yer-

* Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, ferahturker@hotmail.com

yüzünü yaratma gayreti içindeyken, Erlik'in sürekli olarak Tanrı'yla mücadeleye içine girmesi, kendine bir yeryüzü yaratma hevesine kapılması ve Tanrı'nın yarattıklarını bozması üzerine; Tanrı, onu yeraltına sürer. Erlik de, o günden beri, kendi yarattıklarıyla beraber yeraltında yaşamakta ve yarattığı kötü ruhları yeryüzüne göndererek her fırsatta kötülük işlemeye devam etmektedir (Ögel 2003: 451-466). "Celbegen" tipi de bu kategoride yer alan kötü ruhlardan biridir.

Altay Türklerinde "Celbegen", "Elbegen" ya da "Celven" olarak karşımıza çıkan bu kötü ruh, Hakas Türklerinde "Çilbigen", Tuva Türklerinde "Celbege" (Beydili 2005: 617-618), Kuzey Türklerinde ise "Celbegen", "Yel Moos", "Kara Moos" adlarıyla anılmaktadır. "Yel" kelimesinin, "cin", "kötü ruh" gibi anlamlarından dolayı Celbegen, Yalmavuz ve Yelbuga gibi kelimelerle ilişkilendirilmiştir (Ögel 2002: 561, 567; Bayat 2007: 166, 319; İnayet 2007: 15-16).

Altay Türklerinin mitik karakterli anlatmalarında sıkça karşımıza çıkan "Celbegen", "Altayca-Türkçe Sözlük"te "*Masallarda geçen çok başlı canavar*" olarak verilmektedir (Naskali vd. 1999: 58). V. İ. Verbitskiy'nin "Slovar Altayskogo i Aladagskogo Nareçiy Tyurksogo Yazıka" adlı sözlüğünde ise Celbegen "*Masalsı yamyam. Bu canavarlar tek, üç, yedi ve on iki başlı olurlar. Rengine göre kara ve sarı olurlar. Yaşadıkları yerler deniz ve karadır.*" şeklinde tanımlanmaktadır (Verbitskiy 2005: 90). Altaylı ünlü folklor araştırmacısı S. S. Surazakov, Celbegen'in bir "cutpa"¹, yani dev, ol-

duğunu söylemektedir. Bahaeddin Ögel de Celbegen'in bir dev olduğunu ifade etmekte ve "*Kötü ruhlar ile Türk mitolojisindeki yeraltı ruhları, Yelbegen gibi, diğer adlarla dev gibi görülmüşlerdir.*" diyerek Celbegen'in yeraltı ruhlarından olduğunu belirtmektedir (Ögel 2002: 564). Nitekim Altay inanç sistemiyle ilgili değerli bilgilerin yer aldığı Altay Cañ adlı eserde de, çok çok eskiden insanların yoldan çıktığı, bunun üzerine insanları yakalayıp yeraltına getirmesi için Erlik Bey tarafından Celbegen'in yeryüzüne gönderildiğinin ifade edilmesi de, Celbegen'in Erlik'in tebaasından olan kötü bir ruh olduğunu göstermektedir (Muytueva vd. 1996: 15). Zira yeryüzünün yaratılışında kendisine sürekli ihanet eden Erlik'i yeraltına gönderen Tanrı Ülgen, Erlik'in tüm yalvarmalarına rağmen ölen insanları ona vermesede, kendi varlıklarını yaratmasına izin vermektedir. Erlik'in körükle kısıp koyup, çekiçe vurmak suretiyle yarattığı canlıların arasında alkarısı ve şulmus gibi kötü ruhlar da vardır (Türker 2011: 443). Onun içindir ki kötü ruhlar, Erlik'in tebaasından olarak kabul edilmekte ve onların yeryüzüne Erlik tarafından gönderildiklerine inanılmaktadır.

Celbegen'in, tıpkı yalmavuz ve alkarısı gibi kötü ruhlarda olduğu gibi, başlangıçta iyi bir ruh olduğu, sonradan ise dönüşüme uğradığı yönünde görüşler de mevcuttur. B. Ögel, konuyla ilgili olarak; "*Anadolu'nun bazı yerlerinde devlere, emegen² adı verilir. Eğer bu derlemeler doğru ise bu, Türk-Moğol dillerindeki 'Kadın-ata' demektir.*" (Ögel 2002: 565) şeklinde

bir bilgi vermiş; ancak erken olduğunu düşünerek bu bilgiyi yorumlamaktan kaçınmıştır. Fuzuli Bayat, Celbegen'in "*Yer Ana'nın demonikleşmiş adı*" olduğunu ifade etmiş ve bazı anlatmalarda yer alan Celbegen'in bir kişiyi yutarak diriltmesinin "*Mitolojik Ana'nın hayat verici ve öldürücü işlevi*"nin bu kötü ruhta korunması şeklinde yorumlayarak bu dönüşüme dikkat çekmiştir (Bayat 2007: 27). Alimcan İneyet ise alkarısı, cadı ve Celbegen gibi kötü ruhlarla pek çok benzerliğini tespit ettiği yalmavuzun, anaerik dönemde olumlu bir karaktere sahipken (önemli bir tanrıça veya savaşçı kadının ruhu) zaman içerisinde dönüşüme uğrayarak kötü bir ruh olduğunu belirtmiştir (İneyet 2007: 21-22, 60). Bizim incelediğimiz anlatmalarda ise Celbegen, dişi olarak değil, evli barklı bir erkek ya da bir bahadır olarak yer almaktadır. Hatta destanlarda genellikle "Celbegen öbögön" olarak geçmektedir ki "öbögön" daha ziyade erkekler için kullanılan bir hitap sözüdür. Ancak bazı anlatmalarda Celbegen'in olumsuz olarak karşımıza çıkması, böyle bir dönüşümün söz konusu olabileceğini düşündürmektedir.

Makalede, Altay Türklerinin dokuz destan, on bir masal ve iki efsanesinde karşımıza çıkan Celbegen tipinin özellikleri, olağanüstülükleri, yeraltı ile ilişkisi, yurdunun tasviri, şekil değiştirmesi, mücadeleleri ve varlık olarak ölümlü oluşu üzerinde durulacak ve bunların anlatmalardaki rolleri tartışılacaktır. Anlaşılabilirliği kolaylaştırmak için destanlar "D", masallar "M", efsaneler ise "E" harfi ile gösterilerek numaralandırılmıştır³.

Anlatmalarda Celbegen'in en belirgin özellikleri, yedi başlı olması ve insan eti yemesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Celbegen'in insan yiyici olmasına; D5, D6 no'lu destanlarda ve M1, M3, M4, M5, M8, M9, M11 no'lu masalarda rastlanmaktadır. Özellikle M1 no'lu anlatmada Celbegen'in kendisini yememesi için hayvanını vermeyi teklif eden Konçubay'a "*Hayır, ben hayvan eti yemem. İnsan yerim. Senin etin lezzetlidir. Ben ilk senin oğlunu yiyeceğim. Akşam geldiğimde bana oğlunu vereceksin*" (Dilek 2003: 123) demesi, Celbegen'in bu özelliğini açıkça göstermektedir. Efsanelerde ise, Celbegen'in insan yiyici olmasına E1'de rastlanmaktadır. Buna göre; insanların şikâyetçi olması üzerine yeryüzüne inen ay, Celbegen'i alıp götürmekte ve Celbegen o günden beri "*insanları kaynattığı küçük kara kazanı*"yla birlikte ayda yaşamaktadır (Türker 2011: 462).

Anlatmalarda çok başlı olmasıyla dikkat çeken Celbegen, genellikle yedi başlı olarak karşımıza çıkmaktadır. İncelediğimiz anlatmaların beşinde Celbegen'in başlarından bahsedilmektedir. Celbegen; D2, D3, D5, D7, D9 no'lu destanlar ile M3, M4, M5, M6, M7, M8, M11 no'lu masalarda yedi başlı; D6'da hem yedi hem de yetmiş yedi başlı; M2'de ise, yetmiş yedi başlı olarak geçmektedir. Efsanelerde ise, sadece E1'de yedi başlı olarak verilmektedir. Ancak bu anlatmada da Celbegen'in çok başlılığı süreklilik arz etmemekte; normalde tek başlı olan Celbegen, sadece kızdığı zamanlarda yedi başlı olmaktadır. Ele aldığımız anlatmalarda Celbegen'in baş

sayısının yedi ve yedinin katlarından oluştuğu görülmekte ve dolayısıyla bir tutarlılık arz etmektedir. Bu durum sadece D1’de farklılık göstermektedir ki, bu anlatmada Celbegen dokuz başlıdır. B. Ögel, Celbegen’in üç, yedi, dokuz ve on iki başlı olabildiğini söylemekte (Ögel 2002: 563); ancak incelediğimiz metinlerde on iki başlı oluşuna rastlanmamakta, üç başlı olması ise M6’da “*O vakitler Celbegen’in sadece üç başı varmış. Fakat üç baş onun için azmış.*” denilerek Celbegen’in yedi başa sahip oluşu anlatılmaktadır (Dilek 2007c: 552). Celbegen’in çok başlı oluşu bir taraftan onun olağanüstülüğünü ve gücünü vurgularken, diğer taraftan onu yenen kahramanın ne büyük bir belanın üstesinden geldiğini göstermektedir.

Celbegen’in başlarının fonksiyonları da anlatmalarda yer almaktadır. M6’da Celbegen’in yedi başa sahip oluşu anlatılırken başlarının fonksiyonlarından da bahsedilmektedir; “*O vakitler Celbegen’in sadece üç başı varmış. Fakat üç baş onun için azmış. Onun başının birisi nasıl yiyecek bulacağını düşünmek için, ikinci başı konuşmak için, üçüncü başı da ağlamak veya gülmek içinmiş. Fakat türkü söylemek için başı yokmuş.*” (Dilek 2007c: 552). D5’te ise Celbegen’in başlarını türkü söylemek için kullandığı şu şekilde anlatılmaktadır: “*Celbegen’in yedi başı/ Yedi türlü türkü söylüyor gibiydi/ En fazla üç başı türkü söylüyordu/ Niçin öyle dersiniz/ Celbegen’in dört başı/ Başka işle meşguldü/ Celbegen bir başıyla kopuz çalıyor/ Bir başıyla konuşuyor/ Bir başıyla kaval çalıyor/ Bir başıyla da şikayetleniyordu.*” (Dilek

2007b: 263). Celbegen’in her bir başının başka bir eylemde bulunmasına D6’da da yer verilmektedir; “*Yetmiş başlı Celbegen/ Bir başıyla bağırıp/ Bir başıyla haykırıp/ Bir başıyla ağlayıp/ Bir başıyla inleyip/ Yetmiş başı yetmiş türlü/ Ses çıkararak geldi*” (Dilek 2007b: 441-442).

Anlatmalarda, Celbegen’in baş sayısı; yedi, yetmiş ve yetmiş yedi tekrarlarını da beraberinde getirmektedir: D9’da “*Celbegen’i görseniz/ On dört gözü yerinden fırlamış/ Yedi ağzını açmış/ Yedi borkünü düşürmüş/ Yedi saçı dağılmış*” (Ergun 1998: 139), D6’da “*Yetmiş yedi başlı/ Celbegen şimdi baş köşede/ Uzanmış uyuyormuş/ Yetmiş yedi gök yastığı/ Sayarak koyup yaslanmış*” (Dilek 2007b: 430), M10’da “*Celbegen torbasını yüklenip, yedi dağı aşır, yedi nehri geçmiştir*” (Dilek 2007c: 574). Yedi sayısı, pek çok kültürde olduğu gibi Türklerde ve özellikle de Altay Türklerinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Altay Türklerinin inanç sistemlerinde Ülgen’in ve Erlik’in yedi oğlunun olması, gökyüzünün ve yeraltının yedi katlı tasavvur edilmesi, Erlik’in değneğini yerin altına sokmasıyla yetmiş yedi türlü kötü hastalığın yeryüzüne çıkması bunlardan bazılarıdır.

Anlatmalarda, Celbegen’in dış görünüşüyle ilgili başka tasvirlerle de yer verilmektedir. Anlatmalara göre Celbegen, M5’te yedi saç örgülü, kanı pis kokulu; M9’da altmış altı dişli, kara başlı, bitli, tüylü; M3’te sakallı, kara tenli, korkunç; D1’de ise dokuz sakallı ve başında üç yaşındaki koyun büyüklüğünde beni olan bir varlık olarak tasvir edilmektedir. Ayrıca M9 ve

D5'te "açgözlü" oluşundan da bahsedilmektedir. Celbegen'in gerek dış görünüşü, gerekse karakter özellikleriyle ilgili tasvirlerle baktığımızda bunların, olağanüstülüklerle bezeli ve insanda kötü duygular uyandıran vasıflar olduğu dikkat çekmektedir. Bunun nedeni Celbegen'in kötülüğünün vurgulanmak istenmesidir. Celbegen'in olağanüstü vasıflarına dikkat çekilerek bir taraftan esrarengiz kılınmakta, diğer taraftan da gücü hissettirilmektedir. Bunun için sadece olağan dışı fiziksel özelliklerden değil, yeraltının ve hükümdarı Erlik'in rengi olan "kara" ön plana çıkarılarak renk simgeciliğinden de istifade edilmektedir (Çoruhlu 2009: 408-409, 412). Örneğin D6'da Celbegen'in askerlerinin Kögüdey'in yurduna saldırısında "(...) *Kara atları koşan/ Kara bahadırların hepsi/ Kara askerlerin hepsi/ Kara ağaç gibi sallanıp/ Kara nehir gibi yaylanıp/ Buradan aşağı indiler*" (Dilek 2007b: 435) ifadeleriyle askerlerin kötülüğü ve gücü vurgulanmaktadır. Kara renginin anlatılarda sık sık tekrarlanmasıyla, Celbegen'in yeraltı ile ilişkili oluşuna da dikkat çekilmektedir.

Celbegen'in, Erlik'in tebaasından olması bazı anlatılarda açıkça görülmektedir. M6'da sadece üç başı olan; ancak daha fazla başa ihtiyaç duyan Celbegen, önce Tanrı'ya, Tanrı'nın kendisine yardım etmemesi üzerine ise Erlik'e başvurmaktadır. Anlatmaya göre, Erlik şeytanlarıyla bir görüşme yapmakta ve daha önce kendisinin piposunu çalmasından ötürü kızgın olduğu Celbegen için "*Evet, Celbegen kötü suç işlemiş de olsa o bize benziyor. O da bizim gibi etle besleni-*

yor." (Dilek 2007c: 553) diyerek, ona dört baş daha vermektedir. Erlik'in bu söylemi ve Celbegen'e Tanrı'nın değil de Erlik'in yardım etmesi, Celbegen'in Erlik'in tebaasından olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim söz konusu masalda Tanrı'nın Celbegen'e yardım etmemesinin sebebi, "*Celbegen diye bir yaratık, tanrının kutsal kitabında yazılı değilmiş*" (Dilek 2007c: 552) şeklinde ifade edilmiştir ki, bu da fikrimizi doğrular niteliktedir. Celbegen'in yeraltı dünyasıyla olan bağlantısı D3, D6 ve D7'de de yer almaktadır. D3 ve D7'de Celbegen'in adı yeraltından gelen Cer Tekpenek'le birlikte zikredilip, onun dostu olarak verilmektedir. D6'da ise Kögüdey Kökşin, yurduna saldıran Celbegen'in askerleri için, "*Altay'ı, güzel halkı/ Kul yapmaya gelenler/ Celbegen'in şeytanları/ Yeraltının canavarları*" (Dilek 2007b: 436) demektedir. Burada canavar için "cutpa", şeytan için ise "cetker" ve "ceek" kelimeleri kullanılmaktadır. Bu ifadeler de, Celbegen'in yeraltı ile alakasını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Celbegen, D3'te Oçı Bala'nın yurduna iki defa saldıran Ak Calaa'nın alpları arasında iken, D5'te ise Erlik'in yeğeni ve aynı zamanda damadı olan Buurıl Kağan'ın yardımcısıdır ve yeraltı ülkesine gidip Erlik'in kızını kaçırarak ona yardım etmektedir. Tüm bu anlatımlar Celbegen'in yeraltıyla, Erlik'le ya da kötülükle bir şekilde ilişki içinde olduğunu göstermektedir.

Anlatılarda dikkat çeken bir diğer nokta ise, Celbegen'in yurdunun tasviriyle alakalıdır. D4'te Ösküs Uul'un karısını almak isteyen Karatı Kağan'ın yaptıkları anlatılırken şöyle

bir anlatıma yer verilmektedir: “(...) *Hilekâr Karatı Kağan/ Bütün boğalarını getirmişti/ Yer üstünden yetmiş kağanının/ Yerlerinden boğalar toplamış/ Altay üstünün altmış kağanının/ Altayından boğalar getirtmiş/ Celbegenin yerinden/ Yedi başlı boğa getirtmiş/ Erlik Biy’in yerinden/ İki kara boğa getirtmiş (...)*” (Dilek 2007b: 214). Bu anlatımda Celbegen’in yeri, ne yeryüzü ne de yeraltıdır; başka bir dünyadır. D9’da ise Celbegen’in, Alıp Manaş’ın nefes almasıyla onun burnuna girip çıkması üzerine “*Yeryüzüne geldiğimden beri/ Yedi başlı er özüm/ Böyle şey görmedim*” (Ergun 1998: 139) demesi, onun yeryüzüne ait olmadığını göstermektedir. Celbegen’in yeryüzünden başka bir dünyada yaşadığına dair bir anlatıma, D6’da da yer verilmektedir. Destanda Celbegen’in karısı Altın Targa, kendisinden ateş istemeye gelen Boodoy Koo’ya “*Hangi yurttan geldin? dedi/ Dilin başka, kokun başka/ Nerenin çocuğusun?*” diye sormakta ve Boodoy Koo da “*Ay altında yaylanan/ Ala dağ atamdır/ Güneş altında uzanan/ Boz dağ anamdır*” (Dilek 2007b: 430-431) diyerek kendisinin yeryüzünden geldiğini belirtmektedir. Yine aynı anlatımda Celbegen’in yurdu, kara ormanda doksan cepheli taş saray olarak şu şekilde yer almaktadır: “*Kara dağın başından/ Aşağı doğru indi/ Gidip dururken/ Keçe kadar gördüğü çöl/ Uçsuz bucaksız ovaymış/ Tarak kadar gördüğü orman/ Dipsiz kara ormanmış/ Yürek kadar gördüğü çadır/ Doksan cepheli taş saraymış*” (Dilek 2007b: 430). Celbegen’in yurdunun kara ormanda yer alması, karanlık ormanların kötü ruhların

mekânı olarak algılanmasıyla alakalıdır. Pervin Ergun, masallarda kaos alemini sembolize eden ormanların, yeraltı dünyası ile yaşadığımız dünya arasında bir sınır gibi olduğunu ve cinler, periler, devler gibi olağanüstü varlıkları barındırdığını ifade etmektedir (Ergun 2010: 114-115). Yine D6’da Boodoy Koo’nun Celbegen’in yurduna bakır asayla gitmesi, M6’da ise “*Çok çok eskiden Altay’da yaşayan insanlar yokken, yedi vadili Altay’da, bakır kaleden evli, kap kacağı bakır ve bronzdan, Celbegen adlı bir şey yaşamış*” (Dilek 2007c: 552) denilerek “bakır” madenine vurgu yapılması, bakırın yeraltı simgesi olmasından kaynaklanmakta (Çoruhlu 2009: 415); bu da Celbegen’in yeraltı ruhlarından olduğu yönündeki kanaatimizi desteklemektedir. Celbegen’in yurdunun M4’te büyük nehirlerin, büyük dağların ardında yedi nehrin başında taştan kapılı, taştan direkli, taş bir saray olarak verilmesi; M5’te taş bir sarayda yaşaması; M8’de ise çilek toplamaya giden üç kızın yollarını kaybedip bir süre gittikten sonra karşılırlarına çıkan bir kulübede oturması, Celbegen’in de, kötü ruhlardan olan yalmavuz, alkarı, dev gibi, insanlardan uzakta yaşadığını göstermektedir (İnayet 2007).

Anlatımlarda, Celbegen’in şekil değiştirmesi de dikkat çekmektedir. Celbegen’in şekil değiştirmesi, B. Ögel’in, Türklerde devin diğer kültürlerde olduğu gibi anormal büyüklükte olmadığı; ancak bu ruhların şekil değiştirebilmelerinden dolayı istedikleri zaman büyüüp küçülebildiklerini ya da normal bir insan olabildikleri şeklindeki yorumlarını hatırlatmak-

tadır (Ögel 2002: 564). Nitekim incelediğimiz efsane metinlerinden E1’de; normal zamanda tek başlı olan Celbegen, sinirlendiğinde yedi başlı olmaktadır. M1’de ise, Celbegen iki kere şekil değiştirmektedir: ilkinde şekil değiştirerek nehirden su için atları ürkütmekte, ikincisinde ise bir ihtiyaçla dönüşerek kahramanın oğlunu yemeğe çalışmaktadır. Celbegen’in atın ciğerine dönüşerek suda yüzmesi masalda şu şekilde yer almaktadır: “*Bir gün Konçıbay malını sulamaya götürdüğünde, malı su içerken aniden korkmuş (...)* görmüş ki suda atın ciğeri duruyor. Konçıbay onu alarak, kancaya takıp, atına binerek gitmiş. Giderken bir ses duymuş, dönüp bakmış ki, kancadaki atın ciğerinin yerinde Celbegen oturuyor.” (Dilek 2003: 122). Burada Celbegen’in atın ciğerine dönüşmesi, diğer kötü ruhlarla paralellik göstermesi bakımından ayrıca önem arz etmektedir. Bilindiği gibi, alkarıları loğusa kadınların ciğerini çalarak suya atmakta; yalmavuz ise zaman zaman akciğer şeklinde yüzmektedir (İnayet 2007: 70). Erlik’in kızıl, kanlı yemeklerle beslendiğini, akciğer kanı içtiğini ise A.V. Anohin aktarmaktadır (Anohin 2006: 6).

İncelediğimiz anlatmalarda, Celbegen’in ailesinden de söz edilmektedir. Celbegen’in aile bireyleri de genellikle kendisi gibi olağanüstülüklerle sahiptir. Destanların içinde yalnızca D6’da Celbegen’in karısı yer almaktadır: “Altmış altı dev başlı Altın Targa”. Altın Targa, Boodoy Koo’ya dört kulplu bronz kazanda yılan, kurbağa, bit ve sirke olan bir yemek pişirerek ikram etmekte; Boodoy Koo

ise “*İnsan başını kâse yapan/ İnsan kanını su yerine için/ Birinin verdiği yemeği/ Yemek istemiyorum.*” diyerek yemeği reddetmektedir (Dilek 2007b: 431). Altın Targa’nın Boodoy Koo’ya yapmış olduğu yemeği, insan eti ve insanda tiksinti uyandıran yiyeceklerle yapması, insan kafatasında sunması ve kan içici olması, Altın Targa’nın da Celbegen gibi olumsuz bir tip olduğunu göstermektedir. Nitekim “altmış altı dev başlı olması” da onun bir dev olduğunun göstergesidir. Celbegen’in ailesinden özellikle masallarda söz edilmektedir. M4’te Celbegen’in karısı ve iki oğlu, M10’da sayısı belirtilmeyen oğulları, M5 ile M9’da ise üçer kızı yer almaktadır. Bu masallara bakıldığında, Celbegen’in ailesinin de kendisi gibi insan eti ve kanıyla beslendikleri görülmektedir. Efsanelerin içinde ise, yalnızca E1’de ailesinden bahsedilmektedir. Söz konusu efsaneye göre Celbegen’in karısı vardır; ancak çocuğu yoktur. Efsanede, Celbegen’in karısıyla ilgili hiçbir olağanüstülüğe yer verilmemektedir.

İncelediğimiz anlatmalarda, Celbegen ile kahramanların mücadelesi de söz konusudur. Anlatmalarda bu mücadeleyi üç gruba ayırarak inceleyebiliriz: insanların, hayvanların ve astral varlıkların Celbegen’le mücadelesi. Destanlarda Celbegen’le mücadele eden kahramandır. D6’da Boodoy Koo, Karatı Kağan’ın kızını alabilmek için yapılan yarışmalarda, rakipleri arasında bulunan Celbegen’i şekil değiştirmek suretiyle öldürmektedir. D9’da ise Alıp Manaş, Celbegen’in boynuna parmağıyla bir fiske vurmakta ve Celbegen’in yedi başı yerde yuvar-

lanmakta, yani Celbegen'i kuvvetiyle yenmektedir. Her iki destanda da kahramanın Celbegen'i öldürmesiyle, halk huzura kavuşmaktadır. Masallarda ise Celbegen'le mücadele, iki anlatma hariç diğerlerinde söz konusudur. Masallarda kahramanı yenen, ya kahramana yardımcı olmak isteyen bir hayvan ya da kahramanın bizzat kendisidir. M1, M3'te kurnaz tilki; M8'de ise akıllı kunduz Celbegen'i yenmektedir. M4, M5, M7, M8, M9, M10, M11'de ise Celbegen ile mücadele eden kahramandır; kahraman, M4'te sihirli nesnelere aracılığıyla, M5, M7, M11'de fizikî güç ile, M9 ve M10 da ise kurnazlık ile Celbegen'i yenmektedir. Celbegen'in akıl yoluyla yenilmesi, aslında Türk kültüründe devlerle ilgili anlatmalarda sıkça görülmektedir. Bu anlatmalarda devler; her ne kadar olağanüstü özelliklere sahip olsalar da, güçlü birini gördüklerinde korkuya kapılmakta ve özellikle masallarda "çoğu kez aptallıklarından dolayı masal kahramanları tarafından aldatılarak" öldürülmektedirler (Yücel 1998: 41). Astral varlıkların Celbegen'le mücadelesi ise, efsanelerde karşımıza çıkmaktadır. Efsanelerde ay, yeryüzüne inmekte ve Celbegen'i alarak tekrar gökyüzüne çıkmaktadır. Ayın Celbegen'i götürmesinin sebebi, ondan rahatsız olan insanların huzur bulmalarını sağlamak içindir.

İncelediğimiz metinlerin bir kısmında, Celbegen'in ölümü de görülmektedir. Mitik anlatmalarda yeraltının hükümdarı Erlik için her ne kadar ölüm söz konusu değilse de, aynı durum tebaası için geçerli değildir. Nitekim D6 ve D9 no'lu destanlar ile M1,

M4, M5, M7, M9, M10 ve M11 no'lu masallarda Celbegen'in ölümü görülmektedir. Ancak M11'de biraz farklı bir durum söz konusudur ki, anlatmada hem ölüm hem de aya çıkma mevcuttur. Anlatmaya göre; bir ambarda yedi başlı yetmiş yedi Celven'i kilitli tutan kız, kocasının ambarın kapısını açması üzerine Celvenlerden biri hariç diğerlerini öldürmekte, sağ bıraktığı Celven ise aya çıkmaktadır. Anlatmada bu kısım şu şekilde yer almaktadır: "Sağ bıraktığı Celvene: 'Sen çık dolaş!' deyip o Celven'i çıkarmış. O zamanlar çocukların elleriyle ay işareti yapması yasakmış. Çocuk oyun sırasında dolunay görmüş ve eliyle ay işareti yaparak ayı annesine gösterdiğinde, aydan yedi başlı Celven inmiş. Çocuğu aya götürmüştü. Ay dolunay olunca ayda yedi başlı Celven ve tuttuğu çocuk görünmüştü" (Dilek 2007c: 557). Benzer bir durumun söz konusu olduğu efsanelerde de Celbegen'in ölümü değil, aya çıkışı anlatılmaktadır. Efsanelere göre; Celbegen, ay tarafından yeryüzünden alınarak gökyüzüne çıkarılmakta ve o günden beri de ayda yaşamaktadır. E1'de ayın yüzeyindeki karartılara açıklama getirilirken, E2'de ay tutulmasının sebebi Celbegen'in ayın gözlerini kapatmasına bağlanarak açıklanmaktadır. Altay Türkleri ay tutulmasının yaşandığı zamanlarda Celbegen'in ayı yuttuğuna inanmakta ve ayı bırakması için; köpekleri havlattırıp, kap-kaçakla gürültü yaparak, seslerini Tanrı'ya duyurmaya çalışmaktadırlar. Bugün Türk boylarında ve Anadolu'da da rastlanan benzer pratikler ayın kötü ruhlarla mücadele ettiği inancından kaynaklanmakta

ve bu olay bütün Türk lehçelerinde “tutulmak” fiili ile ifade edilmektedir. (İnan 2006: 29; Kalafat 2009: 108-109). Altay Türklerinde görülen bir başka inanışa göre ise Celbegen, ay dolunay hâlindeyken onu yiyerek küçültmekte ve tekrar yeryüzüne inerek insanları yemek istemektedir. Ancak “yeni ay” zamanı ay, Celbegen’i yenmekte; böyle zamanlarda kötü ruhlar sakinleşmekte, felaketler azalmakta ve yeryüzü dinlenmektedir (Muytueva vd. 1996: 15-17). Tüm bunlar ayın, Altay Türkleri tarafından kutsal kabul edildiğini ve efsaneler aracılığıyla ayın etrafında oluşan inançların devam ettirildiğini göstermektedir.

SONUÇ

Altay Türklerinin destan, masal ve efsanelerinden yola çıkarak Celbegen’in özelliklerini ortaya koymaya çalıştığımız makalede, Celbegen’in Erlik tebaasından olan kötü ruhlardan olduğu görülmektedir. Celbegen; yedi başlı, insan eti yiyen, fiziksel özellikleriyle insanda tiksinti ve ürküntü uyandıran, genellikle insanlardan uzakta ve kötü ruhların mekânı olan karanlık ormanlarda yaşayan, kendisi gibi insan etiyle beslenen bir ailesi olan ve şekil değiştirebilen bir dev tipidir. Anlatmalarda genellikle, yaptığı kötülüklerle karşımıza çıkan Celbegen, insanlara bir şekilde zarar vermektedir; ancak anlatmaların sonunda ya kahraman ya kahramana yardımcı olan bir hayvan ya da bir astral varlık tarafından etkisiz hâle getirilmektedir. Celbegen’in mücadelelerin hemen hepsinde yenilmesi, bize kötü olan bir varlığın sonunda mücadeleyi kaybedeceği gerçeğini vur-

gulamaktadır. Celbegen tipinin hem destanlarda hem masalarda hem de inançlara açıklama getiren efsanelerde bu kadar yaygın olarak yer alması, bu tipin Altay Türklerinde hâlâ canlı bir şekilde yaşadığını göstermektedir.

NOTLAR

“1. mit. Erlik’in cehennemdeki sarayını koruyan dev, 2. Şamanın tören kostümündeki bir süs (bu süs iki kuyruklu, dört ayaklı ve bir başlı, mistik bir tasviridir ve kumaştan yapılır.”, *Altayca-Türkçe Sözlük*. Hzl. Emine Gürsoy Naskali-Muvaffak Duranlı. Ankara: TDK Yayınları, 1999. s. 66.

“Emegen”, kadın soyunun başı, kadınların koruyucusu ve doğum iyesisidir. Doğumların iyi geçmesini ve artmasını sağlar. Emegeni temsilen evlerde muhakkak bir tasvir bulundurulur ve evlenen kıza yeni evinde mutlu olması amacıyla annesi tarafından verilir. Bk. N.S. Grebennikova. *Altayskiy Panteon- Bogi, Duhi, Kultu*. Gorno-Altaysk: 2004. s. 53.

Makalemizde incelememiz Türkiye’de yayınlanan Altay Türklerinin destanları, masalları ve efsanelerini esas alarak yaptık. Çalışmamızda aşağıdaki kaynaklar taranmış ve Celbegen’in yer aldığı anlatmalar tespit edilmiştir. Ancak anlatmalardan bahsedilirken, özellikle bazılarının adlarının uzun olması dolayısıyla, numaralandırma yoluna gidilmiş, böylelikle anlaşılabilirliği kolaylaştırmak amaçlanmıştır. Numaralandırma da destanlar “D”, masallar “M”, efsaneler ise “E” harfiyle karşılanmıştır. Makalemizde taranan kaynaklar ve numaralandırma sistemine karşılık gelen anlatmalar şunlardır:

İbrahim Dilek. <i>Altay Destanları I</i> . Ankara: TDK Yayınları, 2002.	D1- Altay Buuçay Destanı D2- Kozın Erkeş Destanı
İbrahim Dilek. <i>Altay Destanları II</i> . Ankara: TDK Yayınları, 2007.	D3- Oçı-Bala Destanı D4- Ösküs-Uul Destanı D5- Kan-Kapçıkay Destanı D6- Köğüdey-Kökşin Destanı D7- Altın Ergek Destanı
İbrahim Dilek. <i>Altay Destanları III</i> . Ankara: TDK Yayınları, 2007.	D8- Üç Kulaktı Ay Kara Destanı

Metin Ergun. <i>Altay Türklerinin Kahramanlık Destanı Alıp Manaş</i> . Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.	D9- Alıp Manaş
<i>Altay Edebiyatı</i> . Hzl. İbrahim Dilek, Akt. İbrahim Dilek- Figen Güner Dilek). <i>Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi</i> . C. 24. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2003.	M1- Köpekle Kurt M2- Ak-Pös-Kuurçın
İbrahim Dilek. <i>Altay Masalları</i> . Ankara: Alp Yayınları, 2007.	M3- Undıcañ M4- Ösküs-Uul ile Emey-Aru M5- Erte, Erke, Ergek Adh Kardeşler M6- Celbegen'in Yedi Baş Alması M7- Ösküs-Uul M8- Üç Kız M9- Başparak M10- Üç Kardeş M11- Celven
Ferah Türker. "Altay Türklerinin Efsaneleri (İnceleme-Metin)". Yayınlanmamış Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi, 2011.	E1- Elbegen E2- Aybatkan
Emine Gürsoy-Naskali. <i>Altay Destanı Maaday-Kara</i> . İstanbul: 1999, YKY Yayınları.	—

KAYNAKLAR

- Altay Edebiyatı*. Hzl. İbrahim Dilek, Akt. İbrahim Dilek- Figen Güner Dilek). *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*. C. 24. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2003.
- Altayca-Türkçe Sözlük*. Hzl. Emine Gürsoy Naskali-Muvaffak Duranlı. Ankara: TDK Yayınları, 1999.
- Anohin, A.V. *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*. Çev. Zekeriya Karadavut-Jannet Meyermanova. Konya: Kömen Yayınları, 2006.
- Bayat, Fuzuli. *Türk Mitolojik Sistemi (Kutsal Dişi- Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler-İyeler ve Demonoloji)*. Cilt: II. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2007.
- Beydili, Celal. *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. Çev. Eren Ercan. Ankara: Yurt Kitap-Yayın, 2002.
- Çoruhlu, Yaşar. "Türk Sanatı ve Mitolojisi Kötülüğün Tasviri". *Lânet Kitabı*. Ed. Emine

ne Gürsoy Naskali. İstanbul: KİTABEVİ Yayınları, 2009.

Dilek, İbrahim. *Altay Destanları I*. Ankara: TDK Yayınları, 2002.

_____. *Altay Destanları II*. Ankara: TDK Yayınları, 2007.

_____. *Altay Destanları III*. Ankara: TDK Yayınları, 2007.

_____. *Altay Masalları*. Ankara: Alp Yayınları, 2007.

Ergun, Metin. *Altay Türklerinin Kahramanlık Destanı Alıp Manaş*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.

Ergun, Pervin. "Türk Kültüründe Ruhlar ve Orman Kültü". *Millî Folklor* 87 (Bahar2010): 113-121.

Grebennikova N. S. *Altayskiy Panteon-Bogi, Duhi, Kultı*. Gorno-Altaysk: 2004.

İnan, Abdülkadir. *Tarihte ve Bugün Şamanizm (Materyaller-Araştırmalar)*. Ankara: TTK Yayınları, 2006.

İnayet, Alimcan. *Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi: Yalmavuz/Celmoğuz*. İzmir: Kanyılmaz Matbaası, 2007.

Kalafat, Yaşar. *Türk Kültürlü Halklarda Karşılaştırmalı Halk İnançları (Kodlar-Kültürler-I)*. Ankara: Berikan Yayınevi 2009.

Muytueva, V. A.- M. P. Çoçkina. *Altay Cañ*. Gorno-Altaysk: Gorno-Altayskaya Tipografiya, 1996.

Naskali, Emine Gürsoy. *Altay Destanı Maaday-Kara*. İstanbul: YKY Yayınları, 1999.

Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi*. Cilt: I. Ankara: TTK Yayınları, 2003.

_____. *Türk Mitolojisi*. Cilt: II. Ankara: TTK Yayınları, 2002.

Türker, Ferah. "Altay Türklerinin Efsaneleri (İnceleme-Metin)". Yayınlanmamış Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi, 2011.

Verbitskiy, V.İ., *Slovar Altayskogo i Aladagskogo Nareçiy Tyurksogo Yazıka*. Gorno-Altaysk: Ak Çeçek Yay., 2005.

Yücel, Ayşe. "Masallarda Dev ve Yaratılış Destanındaki Benzerleri". *Millî Folklor* 39 (Güz 1998): 38-45.